

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

СВИРИДЕНКО ОЛЕНА АНАТОЛІЇВНА

УДК 159.938.+343.34

**ПСИХОЛОГО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ТЯЖКИХ
НАСИЛЬНИЦЬКИХ ЗЛОЧИНІВ, ВЧИНЕНИХ НЕПОВНОЛІТНІМИ**

19.00.06 – юридична психологія

**Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук**

Київ–2018

Дисертацією є рукопис

Робота виконана в Національній академії внутрішніх справ,
Міністерство внутрішніх справ України

Науковий керівник

доктор психологічних наук, доцент

Кудерміна Олена Іванівна,

Національна академія внутрішніх справ,
завідувач кафедри юридичної психології

Офіційні опоненти:

доктор юридичних наук, доцент

Черновський Олексій Костянтинович,

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича,
завідувач кафедри юридичної психології юридичного факультету

кандидат юридичних наук, доцент

Петечел Олексій Юрійович,

Прикарпатський Національний університет імені Василя Стефаника,
доцент кафедри кримінального права Навчально-наукового юридичного інституту

Захист відбудеться «15» червня 2018 р. о 14⁰⁰ год. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.007.01 у Національній академії внутрішніх справ за адресою: ДП-680, м. Київ, пл. Солом'янська, 1

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національної академії внутрішніх справ за адресою: ДП-680, м. Київ, пл. Солом'янська, 1

Автореферат розісланий «15» травня 2018 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

О. С. Бурлака

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Сучасне українське суспільство знаходиться на етапі глибинних структурних перетворень усіх сфер життєдіяльності. Соціальні трансформації як результат упровадження новацій в освітній, медичній, правоохоронній та інших галузях зумовлюють ситуацію напруженості, загострення різноманітних протиріч. Зовнішні суперечності визначають об'єктивно нестабільні умови існування держави, суспільства та громадян. З огляду на це, важливого значення набуває проблема забезпечення гармонійного розвитку дітей і підлітків у сучасних умовах, що є запорукою подальшої успішної модернізації українського суспільства. Проте брак ґрунтового наукового аналізу зовнішньої та внутрішньої детермінації процесу становлення особистості неповнолітнього, фахового розгляду особливостей життєдіяльності дітей і підлітків у складній соціальній дійсності унеможливорює ефективне розв'язання цієї проблеми.

За оприлюдненими в жовтні 2017 року даними ВООЗ, Україна посідає третє місце в Європі та сьоме місце у світі за рейтингом держав з високим рівнем вияву агресії серед підлітків. За кількістю жертв агресії серед підлітків віком 15 років наша держава має 9-те місце у світі. Загалом кожна четверта дитина в Україні зазнає постійного знущання з боку однолітків, а кожна п'ята – стає суб'єктом агресивних дій.

Загострення проблеми підліткової агресивності актуалізує необхідність здійснення наукового аналізу юридико-психологічних витоків формування девіантної поведінки підлітків у контексті її можливої делінквентної динаміки. Вікові особливості психічного й особистісного розвитку, соціальна незрілість, негативна соціальна ситуація, недосконалість ключових інститутів соціалізації утворюють сприятливі умови для можливого перетворення підлітка на суб'єкта тяжкого насильницького злочину.

Діти є найбільш незахищеною та вразливою категорією суспільства, водночас вони можуть ставати й джерелом суспільно небезпечних наслідків. Аналіз особливостей підліткової злочинності за останні два роки дає підстави стверджувати, що юні злочинці стають дедалі жорстокішими, істотно збільшується кількість злочинів, учинених дітьми віком 14–15 років.

Неповнолітні суб'єкти тяжких насильницьких злочинів загрожують безпеці не лише інших осіб, а й майбутньому суспільства загалом, оскільки в цьому віці закладаються базові соціальні настанови правосвідомості (сукупність знань щодо правової системи суспільства, ролі права й законності в житті суспільства, власних прав та обов'язків, способів їх реалізації тощо). Таким чином, недоліки розслідування фактів підліткового насильства загрожують суспільній безпеці, що пов'язано з підвищенням рівня кримінальної зараженості та соціальної дезадаптованості неповнолітніх членів громади, деформація правосвідомості яких розпочалася ще в дитинстві та яку не було вчасно припинено.

Вивчення проблеми підліткової злочинності впродовж тривалого часу є одним з актуальних напрямів наукових досліджень вітчизняних та іноземних психологів і юристів (Ю. М. Антонян, Л. С. Виготський, О. М. Джужа, Ю. І. Ємець, А. Ф. Зелінський, Л. І. Казміренко, М. В. Костицький, В. М. Кудрявцев, О. Є. Лічко,

В. Я. Марчак, В. С. Медведєв, Г. М. Міньковський, Л. І. Мороз, В. М. Синьов, С. А. Тарарухін, С. І. Яковенко та ін.). Водночас поза увагою вчених залишилися низка питань, пов'язаних із визначенням психологічної сутності тяжких насильницьких злочинів, учинених підлітками, виявленням впливу вікових особливостей на поведінку неповнолітніх суб'єктів тяжких насильницьких злочинів.

Брак комплементарних теоретико-прикладних розробок психолого-правових особливостей неповнолітнього суб'єкта тяжких насильницьких злочинів і наявність нагальної потреби в їх здійсненні зумовлюють актуальність обраної теми й окресленого предметного поля дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Обраний напрям дослідження узгоджений з Пріоритетними напрямами розвитку науки і техніки на період до 2020 року (Закон України від 9 вересня 2010 року № 2519-VI), Переліком пріоритетних напрямів наукового забезпечення діяльності органів внутрішніх справ України на період 2015–2019 років, затвердженим наказом МВС України від 16 березня 2015 року № 275, Концепцією розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх, затвердженою Указом Президента України від 24 травня 2011 року № 597/201; Планом проведення науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт у Національній академії внутрішніх справ, зокрема на кафедрі юридичної психології. Тему дисертаційного дослідження затверджено на засіданні вченої ради Національної академії внутрішніх справ (протокол від 25 листопада 2014 року № 22) й уточнено на засіданні вченої ради Національної академії внутрішніх справ (протокол від 26 грудня 2017 року № 29).

Мета і завдання дослідження пов'язані зі здійсненням психолого-правового аналізу тяжких насильницьких злочинів, учинених неповнолітніми, й обґрунтуванням практичних рекомендацій щодо використання спеціальних психологічних знань у процесі розслідування зазначеної категорії злочинів. Для досягнення визначеної мети необхідно виконати такі завдання:

- висвітлити кримінально-правовий зміст тяжких насильницьких злочинів неповнолітніх як феномену правової дійсності;
- виявити психологічні детермінанти вчинення неповнолітніми тяжких насильницьких злочинів;
- визначити вікові детермінанти протиправної поведінки неповнолітніх суб'єктів тяжких насильницьких злочинів;
- схарактеризувати соціальну й індивідуально-психологічну детермінацію поведінки неповнолітніх суб'єктів тяжких насильницьких злочинів;
- виокремити місце та роль спеціальних психологічних знань у розслідуванні тяжких насильницьких злочинів неповнолітніх;
- проаналізувати особливості використання спеціальних психологічних знань у процесі розслідування тяжких насильницьких злочинів, учинених неповнолітніми.

Об'єкт дослідження – суспільні відносини, порушені вчиненням неповнолітніми тяжких насильницьких злочинів.

Предмет дослідження – психолого-правова характеристика тяжких насильницьких злочинів, учинених неповнолітніми.

Методи дослідження. Методологічною основою роботи є положення соціальних, філософських, кримінально-правових і психологічних підходів до

тлумачення поняття «наси́льство» як комплексного соціокультурного феномену; концептуальні ідеї вітчизняної кримінально-правової традиції аналізу та диференціації насильницьких злочинів; підходи Л. С. Виготського й С. Л. Рубінштейна щодо взаємодії зовнішніх і внутрішніх умов формування й розвитку особистості неповнолітнього; положення вітчизняної школи юридичної психології (М. В. Костицький, Л. І. Казміренко, В. Я. Марчак та інші) щодо тлумачення психологічної сутності та можливостей використання спеціальних психологічних знань у кримінальних провадженнях за тяжкими насильницькими злочинами; позиція О. Є. Личка відносно сутності детермінації й атрибутів акцентуацій характеру в підлітковому віці.

У процесі теоретичного та практичного дослідження застосовано такі методи: *порівняльно-критичний аналіз* різних концептуалізацій тлумачення категоріального апарату обраної проблематики (підрозділи 1.1, 1.2, 3.1); *феноменологічний підхід* – під час розгляду сутності понять «наси́льство», «тяжкі насильницькі злочини», «агресія», «агресивність» тощо (підрозділи 1.1, 1.2, 3.1); *компаративістський аналіз* – для визначення правових детермінант поведінки неповнолітніх як суб'єктів тяжких насильницьких злочинів (підрозділ 2.1); *формалізації та узагальнення* – для надання психологічної характеристики особистості підлітків, які вчинили тяжкі насильницькі злочини, формулювання змісту поняття «спеціальні психологічні знання» (підрозділи 2.2, 3.1, 3.2); *емпіричні методи* (опитування, вивчення матеріалів кримінальних проваджень) – для одержання даних про суспільну значущість та особливості проблеми підліткового насильства в сучасній соціальній дійсності, визначення психологічних особливостей неповнолітніх суб'єктів тяжких насильницьких злочинів (підрозділи 1.1, 2.2); *методи математичної статистики* – для опрацювання одержаних результатів.

Емпіричну базу дослідження становили результати: аналізу статистичних даних та аналітичних матеріалів МВС України й Інституту інноваційних технологій та змісту освіти МОН України в межах здійснення проекту «Попередження насильства в школі»; аналізу матеріалів 118 кримінальних проваджень; опитування 128 батьків учнів 8–9 класів гімназії № 153 та загальноосвітньої школи № 163 м. Києва.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дисертація є першим в Україні комплексним монографічним теоретико-прикладним дослідженням психолого-правових особливостей тяжких насильницьких злочинів, учинених неповнолітніми, що конкретизовано такими положеннями:

вперше:

– у вітчизняній юридико-психологічній думці здійснено аналіз вікових детермінант протиправної поведінки неповнолітніх суб'єктів тяжких насильницьких злочинів, який виявив несформованість єдиного кримінально-правового бачення вікових меж настання кримінальної відповідальності дітей, схоластичність законодавчих підходів до визначення віку настання кримінальної відповідальності й неврахування соціальних, соціально-психологічних та індивідуально-психологічних ознак дитячого віку;

– доведено, що психологічні особливості неповнолітніх суб'єктів тяжких насильницьких злочинів зумовлені взаємозв'язком зовнішніх (соціальних) і

внутрішніх (індивідуально-психологічних) компонентів та детерміновані наявністю особливостей здебільшого двох основних типів акцентуацій характеру – епілептоїдно-збудливого й істероїдного;

– обґрунтовано необхідність унесення змін до кримінального процесуального законодавства України щодо обов'язкового проведення судово-психологічної експертизи неповнолітніх суб'єктів тяжких насильницьких злочинів;

удосконалено:

– визначення поняття «спеціальні психологічні знання», форм їх використання у кримінально-процесуальній діяльності під час розслідування тяжких насильницьких злочинів неповнолітніх;

– з'ясування співвідношення соціальної та біологічної детермінації діленквентної поведінки неповнолітніх;

– положення, що характеризують суспільну небезпечність підліткового насильства в сучасному українському соціумі;

дістали подальшого розвитку:

– ідея актуалізації проблеми залучення спеціальних психологічних знань до юрисдикційного процесу;

– положення вітчизняної кримінально-правової школи щодо тлумачення та диференціації понять «насильство», «насильницькі злочини»;

– підходи до тлумачення феноменів «агресія» й «агресивність» неповнолітніх;

– конкретизація детермінант делінквентної поведінки неповнолітніх.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що сформульовані в роботі висновки та пропозиції можуть бути використані за такими напрямками:

– *у практичній діяльності* – під час проведення окремих слідчих (розшукових) дій кримінального провадження у справах щодо тяжких насильницьких злочинів, учинених неповнолітніми (акт впровадження Краматорського МВ ГУМВС України в Донецькій області від 9 грудня 2015 року, акт впровадження слідчого відділу Оболонського УП ГУНП в м. Києві від 15 листопада 2017 року); для здійснення профілактичних заходів з превенції виявів насильства в підлітковому середовищі (акт впровадження сектору ювенальної превенції Оболонського УП ГУНП в м. Києві від 30 листопада 2017 року);

– *у навчальному процесі* – під час підготовки навчально-методичних матеріалів, навчальних програм, рекомендацій з курсів «Юридична психологія», «Актуальні проблеми кримінальної психології», «Актуальні проблеми правової психології», «Актуальні проблеми профілактичної діяльності поліцейських» (акт впровадження Національної академії внутрішніх справ від 22 листопада 2016 року).

Апробація результатів дисертації. Основні положення та висновки дисертації оприлюднено на чотирьох міжнародних і всеукраїнських науково-практичних конференціях: «Юридична психологія в Україні: здобутки та перспективи» (Київ, 24 квітня 2015 року), «Бочаровські читання» (Харків, 18 березня 2016 року), «V Харківські кримінально-правові читання» (Харків, 12–13 травня 2016 року), «Використання поліграфа в правоохоронній діяльності: проблеми та перспективи» (Київ, 7–8 листопада 2016 року).

Публікації. Основні положення та результати дисертації відображено в десяти публікаціях, а саме: п'ять статей – у виданнях, включених МОН України до переліку наукових фахових з юридичних наук, одна – у науковому зарубіжному виданні, що включене до міжнародної науково-метричної бази даних; чотири тези – у збірниках наукових доповідей, оприлюднених на всеукраїнських і міжнародних науково-практичних конференціях.

Структура дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів, що містять шість підрозділів, висновків і списку використаних джерел (255 найменувань на 23 сторінках). Загальний обсяг дисертації 211 сторінок, з них основного тексту – 188 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми дисертації, визначено зв'язок роботи з науковими темами, мету, завдання, об'єкт, предмет, методи дослідження; висвітлено наукову новизну та практичне значення одержаних результатів, наведено дані щодо апробації, структури й обсягу дисертації.

Розділ 1 «Юридико-психологічна сутність тяжких насильницьких злочинів, вчинених неповнолітніми» містить два підрозділи, присвячених аналізу кримінально-правової та психологічної сутності понять «насильство», «насильницька злочинність», «тяжка насильницька злочинність», «агресія» й «агресивність».

У *підрозділі 1.1 «Тяжка насильницька злочинність як феномен правової дійсності»* розглянуто основні теоретичні підходи до визначення й тлумачення диференційованих ознак поняття «тяжка насильницька злочинність неповнолітніх».

Проблему підліткового насильства відображено в наукових працях вітчизняних і зарубіжних юристів, серед яких: Р. М. Абизов, Г. А. Аванесов, А. І. Алексєєв, М. М. Бабаєв, Т. С. Барило, Ю. Д. Блувштейн, М. І. Ветров, Я. І. Гілінський, А. І. Долгова, А. П. Закалюк, А. П. Зелінський, А. М. Костенко, І. П. Лановенко, С. Я. Лихова, Ф. А. Лопушанський, А. Й. Міллер, Г. М. Мінковський, М. М. Міхеєнко, П. П. Михайленко, В. К. Негоденко, О. Я. Светлов, А. І. Селецький, А. П. Тузов, М. П. Чередніченко, Я. М. Шевченко та ін. Дослідження першоджерел засвідчує, що науковці досі не запропонували єдиного тлумачення сутності поняття «насильство». У широкому сенсі насильство розглядають як потребу конкретної людини чи групи людей у здійсненні насильства та як певну деструктивну змістовність їхніх дій, що може виявлятися в усіх формах соціальних відносин. У вузькому значенні – це фізичний чи психічний вплив однієї людини на іншу, що порушує гарантоване право на особисту недоторканність життя та здоров'я людини.

У сукупності тяжких насильницьких посягань діяння, у яких насильство збігається з мотивом і способом його досягнення, необхідно відрізнити від насильницьких злочинів, у яких насильство є проміжним інструментом на шляху до реалізації іншої мети. Ці злочини містять певні спільні кримінологічні риси, водночас суттєво різняться за своєю сутністю, мотивацією, ознаками особи злочинця та чинниками, що зумовлюють специфічність виду тяжкого злочинного насильства.

Тяжкі насильницькі злочини вчиняють шляхом здійснення фізичного та психічного впливу на іншу особу. Психологічне насильство є першим кроком криміналізації підлітка, ігнорування якого може призвести до поступової трансформації поведінкових установок у бік формування готовності до вчинення тяжких насильницьких злочинів. Так, 75 % опитаних батьків підлітків визначають насильство як актуальну проблему середовища спілкування власної дитини; 61 % респондентів стверджують, що їхня дитина була об'єктом агресивних дій однолітків. Найпоширенішими виявами насильства серед дітей є: приниження (74 %); побиття (70 %); образи (72 %); використання прізвиськ (68 %); сварки (63 %); кривдження (58 %); «навішування ярликів» (44 %). Такі вияви насильства неможливо зіставляти з тяжкими насильницькими злочинами, з огляду на ступінь суспільних наслідків. Проте особливості механізмів формування підліткової делінквентності дають підстави розглядати первинні вияви підліткового насильства як передумови подальшого вчинення тяжких насильницьких злочинів.

У підрозділі 1.2 *«Психологічні детермінанти вчинення неповнолітніми тяжких насильницьких злочинів»* аргументовано позицію, відповідно до якої визначення психологічної сутності тяжких насильницьких злочинів неповнолітніх найбільш обґрунтовано реалізується шляхом здійснення юридико-психологічного аналізу феноменів «агресія» та «агресивність».

Аналіз понять «агресія» та «агресивність» надав можливість концептуально і диференційовано дослідити й оцінити кримінальну насильницьку поведінку неповнолітніх, її механізми і детермінанти. Проблема вивчення агресії в структурі насильства має тривалу історію. Серед представників вітчизняної наукової школи питання агресії та насильства досліджували Н. В. Алікіна, В. Г. Андросюк, А. П. Закалюк, Л. І. Казміренко, В. О. Коновалова, В. С. Медведєв, О. Є. Мойсєєва, В. Ю. Шепітько та ін. З-поміж праць іноземних авторів вартими уваги видаються доробки таких видатних науковців, як Ю. М. Антонян, Р. Ардри, К. Бартол, А. Басс, С. М. Єнікополов, А. Кестлер, К. Лоренц, О. Р. Ратінов, Д. Річардсон, Є. Г. Самовичев, З. Фрейд, Е. Фромм, В. Холлічер та ін.

Узагальнення наявних наукових підходів до тлумачення феноменів «агресія» та «агресивність» дає підстави стверджувати, що: агресія – це поведінка, спрямована на навмисне заподіяння шкоди іншій живій істоті; агресивність – це властивість особистості, що полягає в готовності до відповідних агресивних (насильницьких) дій. Вирізняють агресію «інструментальну» та ворожу, яка набуває характеру насильницького посягання на життя та здоров'я жертви. Усім випадкам учинення тяжких насильницьких злочинів неповнолітніми притаманний спільний механізм – руйнівна, ворожа агресивна поведінка, спрямована на усвідомлене завдання збитку фізичній чи психічній недоторканності жертви.

Акту агресії в межах цілеспрямованої насильницької поведінки неповнолітніх передують певна психологічна готовність, яка і є відповідною установкою. Ситуативна установка на злочинну діяльність – це антисоціальна форма реагування підлітка на ситуацію. Особистісна установка на злочинну діяльність передбачає готовність до вчинення злочину, що ґрунтується на антисоціальній позиції неповнолітнього, його фундаментальних рисах і якостях. У вітчизняній юридичній психології провідною є концепція, згідно з якою головною детермінантою, що визначає прийняття рішення

про здійснення злочинного вчинку за інших рівних умов, є антисоціальна зорієнтованість неповнолітнього. Викривлені диспозиційні установки підлітка відіграють вирішальну роль у формуванні його делінквентної поведінки. Мотивом агресії є таке завдання шкоди іншим або інтересам інших, яке усуває джерела фрустрації, унаслідок чого очікується сприятливе емоційне зрушення. Саме тому агресія завжди є реакцією ворожості на створену іншим фрустрацію незалежно від того, чи була ця фрустрація зумовлена ворожими намірами. Таким чином, деструктивні форми агресії є невід'ємною складовою тяжких насильницьких злочинів неповнолітніх.

Розділ 2 «Юридико-психологічна характеристика поведінки неповнолітніх суб'єктів тяжких насильницьких злочинів» об'єднує два підрозділи, у яких проаналізовано правові детермінанти вікових ознак неповнолітніх осіб як суб'єктів тяжких насильницьких злочинів й особливості їх соціальної та індивідуально-психологічної зумовленості.

У підрозділі 2.1 *«Вікові детермінанти протиправної поведінки неповнолітніх суб'єктів тяжких насильницьких злочинів»* наведено результати компаративістського аналізу кримінальних законодавств двадцяти зарубіжних країн і Кримінального кодексу України, зокрема правових підстав визначення вікових меж настання кримінальної відповідальності дітей у правовому полі.

У вітчизняній кримінально-правовій системі виокремлюють лише дві межі неповноліття: нижню (14 років), до якої особа не несе кримінальної відповідальності, і верхню (16 років), після якої вона несе повну кримінальну відповідальність. У цьому проміжку неповнолітній вік є обов'язковою пом'якшувальною обставиною, а кримінальна відповідальність настає за вичерпним переліком правопорушень. Визначаючи вік, з якого настає кримінальна відповідальність у повному або частковому обсязі, законодавець керується тим, що, досягнувши його, неповнолітній може цілком керувати власними діями й усвідомлювати суспільну небезпечність учиненого діяння. Водночас індивідуальні особливості перебігу підліткового віку, гетерохронність розвитку психічних явищ зумовлюють відмінності в здатності неповнолітнього усвідомлювати суспільні наслідки власних дій або бездіяльності у віці 14 років.

Осіб раннього юнацького віку (16–18 років), що досягли згідно із законом кримінальної правосуб'єктності, визнають повністю осудними - вони підлягають кримінальній відповідальності. Проте в соціальному сенсі вони залишаються неповнолітніми, відрізняються від дорослих за низкою особливостей, і це має позначатися на вирішенні питання про їхню кримінальну відповідальність. З огляду на зазначене, постає необхідність обов'язкового проведення судово-психологічної експертизи. Її здійснення відбувається на підставі застосування спеціальних психологічних знань для вивчення індивідуально-психологічних і соціально-психологічних особливостей психічного розвитку дитини, виявлення детермінант формування норм та установок, якими неповнолітній керується у своїй поведінці.

Порівняльна характеристика правових норм, що регламентують кримінальну відповідальність неповнолітніх осіб як суб'єктів злочинів, засвідчує наявність розбіжностей у встановленні вікових меж настання кримінальної відповідальності дітей. Зазначений вік коливається від 7 років у Швейцарії та Іраку, 11 років

у Туреччині, 13 років у Франції, 14 років в Україні, Росії та Болгарії, 15 років у Норвегії та Польщі тощо. Тобто схоластичним є підхід законодавців до визначення віку настання кримінальної відповідальності, що не ґрунтується на соціальних, соціально-психологічних та індивідуально-психологічних ознаках дитячого віку.

У законодавствах деяких країн (зокрема Швеції, Швейцарії, Росії, Іраку, Боснії та Герцеговини, Словенії, Македонії, Іспанії, Польщі, Німеччини, Голландії, Австрії), крім розмежування неповнолітнього віку, виокремлюють так званий молодіжний вік (від 18-ти до 21-го року). Останній також має атрибути пом'якшувальної обставини за віковою ознакою. Попри наявність у міжнародній юридичній практиці випадків оцінювання факту вчинення злочину в молодіжному віці як пом'якшувальної обставини, екстраполяцію зазначеного на актуальні для нашої держави соціокультурні умови ми вважаємо недоцільною. Можливість суб'єкта з настанням віку 16-ти років одержати паспорт, вступати в певні трудові відносини, як виняток вступати у шлюбні відносини, з 18-ти років – наявність виборчого права, перспектива бути призваним до лав армії – усе це унеможливорює факт несформованості в особи повного уявлення про протиправність учиненого нею діяння.

Єдиною обставиною виокремлення особливого статусу пом'якшення покарання для осіб молодіжного віку після 18-ти років можна вважати факт наявності відставання розумового розвитку суб'єкта. Вік як обов'язкова ознака суб'єкта злочину зумовлений певним рівнем розумового розвитку особи. У такому випадку констатують факт відсталості психічного розвитку суб'єкта, унаслідок якої він не усвідомлював або усвідомлював не цілком фактичний і соціальний зміст учиненого. Водночас наявність факту відставання рівня розвитку не слід розглядати як підставу для встановлення у вітчизняному кримінальному законодавстві верхньої вікової межі на рівні 20 чи 21 року, як у деяких кримінальних кодексах зарубіжних країн. Відставання психологічного чи психофізичного розвитку можна спостерігати й у старшому віці. Такий факт встановлюють на підставі висновку судово-психологічної або комплексної судової психолого-психіатричної експертизи.

Підрозділ 2.2 «Соціальна та індивідуально-психологічна детермінація поведінки неповнолітніх суб'єктів тяжких насильницьких злочинів» ґрунтується на положенні, відповідно до якого особистість розвивається в системі взаємодії зовнішніх і внутрішніх умов її формування. З огляду на зазначене, делінквентну поведінку підлітків слід розглядати у взаємозв'язках зовнішніх (соціальних) і внутрішніх (індивідуально-психологічних) компонентів.

Найпоширенішим поясненням соціальних причин, які провокують тяжку насильницьку поведінку неповнолітніх, є низький рівень життя в поєднанні з нестабільністю суспільної системи цінностей та істотними розбіжностями в економічному статусі різних верств населення. Об'єктивна неспроможність досягти бажаного соціального статусу спричиняє фрустрацію, яка й призводить за компенсаторної розрядки до протиправної, злочинної поведінки.

Соціальними детермінантами тяжкої насильницької спрямованості делінквентних підлітків також є: особливості їхнього соціального оточення, у якому відбувається первинна та вторинна соціалізація, ототожнення агресивної та

наси́льницької поведінки з особистою свободою, легітимізація наси́льницької поведінки засобами масової інформації, вади виховання. Зовнішніми чинниками обґрунтовано вважають вплив найближчого соціального оточення однолітків, які можуть бути носіями певної субкультури референтної для конкретного підлітка групи. Оскільки в підлітковому віці домінує мотивація самоствердження, «протестна» форма є простішою та доступнішою. «Полегшує» здійснення тяжких наси́льницьких учинків попереднє вживання алкоголю, що розгальмовує внутрішні негативні психічні стани, спрощує їхню компенсацію у виявах агресії та жорстокості.

Аналіз внутрішніх детермінант формування делінквентної спрямованості неповнолітніх потребує врахування спадково-біологічних і конституціональних передумов у їхній взаємодії з внутрішньособистісними чинниками та механізмами протиправної поведінки. Слід констатувати, що внутрішні біологічні процеси відіграють значну роль у формуванні протиправної поведінки, безпосередньо не породжуючи злочинність, хоча й позначаються на динаміці поведінки людини. Біологічні та конституціональні чинники не є детермінантами делінквентизації неповнолітнього, це лише «сприятливе тло» особистісної деформації, що зумовлює піддатливість мотиваційно-поведінкових психічних утворень підлітка впливу негативних зовнішніх чинників.

Фізіологічні перенавантаження на організм підлітка в поєднанні з кризою ідентичності без дієвого позитивного виховного впливу спричиняють виникнення соціальної дезадаптації неповнолітнього. Водночас важливим є розуміння не стільки процесу формування певних дезадаптивних особистісних особливостей неповнолітніх наси́льницьких злочинців, як вікової специфіки, що зумовлює своєрідність такої критичної деформації соціальних установок у підлітковому віці. Зокрема, фізіологічне навантаження на організм у період статевого дозрівання, бурхливого дорослішання організму й перебудови всіх його систем часто провокують приховані (компенсовані) психічні розлади у вигляді акцентуацій. Виокремлюють два основні типи акцентуйованих підлітків, схильних до тяжких наси́льницьких посягань: 1) *епілептоїдно-збудливого типу* з підвищеним показником ригідності. Підлітки цього типу схильні до втрати контролю над своїми потягами, зловживають алкоголем і вчиняють злочини в стані сп'яніння. Визначальними їхніми рисами є афективна вибуховість, дратівливість, схильність до виникнення безпідставного злісно-тужливого настрою. У такому стані вони вчиняють акти агресії навіть з несуттєвих приводів; 2) *істероїдного типу* з посиленням емоційної лабільності. Таким підліткам властиві демонстративність у самоствердженні, вони вживають алкоголь заради демонстрування власної дорослості. У стані сп'яніння вдаються до насильства заради доведення власної виключності перед значно слабшою або безпораднішою жертвою.

Розділ 3 «Можливості використання спеціальних психологічних знань у кримінальному провадженні щодо тяжких наси́льницьких злочинів неповнолітніх» містить два підрозділи, у яких обґрунтовано практичні рекомендації щодо залучення різних форм спеціальних психологічних знань у процес досудового розслідування тяжких наси́льницьких злочинів неповнолітніх.

У підрозділі 3.1 *«Місце та роль спеціальних психологічних знань у розслідуванні тяжких наси́льницьких злочинів неповнолітніх»* аргументовано, що

однією з обов'язкових умов ефективного розслідування злочинів і подальшого їх судового розгляду є використання спеціальних знань з різних галузей (психології, медицини, бухгалтерії, автотехніки тощо).

Проблема наповнення змісту поняття «спеціальні знання» має в юридичній науці давню історію. Проте нині це питання залишається дискусійним, передусім унаслідок наявності різних підходів до його тлумачення в правовому полі. Аналіз позицій учених дає підстави визначити спеціальні знання як знання, якими володіє спеціаліст у конкретній науковій чи технічній галузі, застосування яких сприяє доказуванню, забезпечує швидке, повне й неупереджене розслідування. У межах розслідування тяжких насильницьких злочинів, учинених неповнолітніми, напями використання спеціальних психологічних знань доцільно розрізняти за суб'єктом їх застосування, зокрема: особисто суб'єктом кримінально-процесуальної діяльності; психологічне консультування фахівців у галузі вікової, соціальної та спеціальної психології; участь спеціаліста-психолога в проведенні слідчих (розшукових) дій з неповнолітніми; проведення судово-психологічної експертизи неповнолітніх.

Участь психолога-консультанта в процесі розслідування тяжких насильницьких злочинів, учинених неповнолітніми, сприяє з'ясуванню: вікових особливостей психічного розвитку неповнолітнього; індивідуальну специфіку пізнавальних, емоційно-вольових процесів; наявності атрибутів соціальної дезадаптованості тощо. Одержана суб'єктом кримінально-процесуальної діяльності інформація посилює ефективність підготовки до проведення низки слідчих (розшукових) дій (передусім допиту як найбільш психологічно насиченої дії).

У розслідуванні тяжких насильницьких злочинів психолог-спеціаліст може допомогти слідчому: виявити ознаки характеру й поведінки підлітка, що зумовлені його фізичним розвитком і психічними особливостями (гіперболізм, імпульсивність, наявність комплексів, схильність до фантазування, конформізм тощо); налагодити психологічний контакт між слідчим і неповнолітнім шляхом спілкування з обома; сформулювати версії щодо механізму та суб'єктів учинення злочину; застосовувати психологічні засоби впливу на особу, яка підлягає допиту, тощо.

Судова експертиза – це дослідження експертом на підставі спеціальних знань матеріальних об'єктів, явищ і процесів, які містять інформацію про обставини справи, що знаходиться в кримінальному провадженні. З огляду на психологічні особливості неповнолітніх, які вчинили тяжкі насильницькі злочини, специфіка їхньої пізнавальної діяльності потенційно може мати психопатологічне походження. Тому фахова оцінка здатності неповнолітніми сприймати явища дійсності, давати про них свідчення, що полягає в безпосередньому чи опосередкованому відтворенні певних фактів, збереженні й осмисленні сприйнятої або отриманої логічним шляхом інформації, репродукуванні цієї інформації, набуває надзвичайно важливого значення для розслідування тяжких насильницьких злочинів. На підставі зазначеного можна дійти висновку, що кримінальне процесуальне законодавство потребує вдосконалення. Проведення судово-психологічної експертизи під час розслідування тяжких насильницьких злочинів, учинених неповнолітніми, є необхідним у кожному кримінальному провадженні, оскільки наявність висновку експерта-психолога створить можливість глибше ознайомитися з особливостями

особистості підлітка, правильно оцінити його кримінально протиправні дії, обґрунтувати справедливу міру покарання.

У підрозділі 3.2 *«Особливості залучення спеціальних психологічних знань у процесі розслідування тяжких насильницьких злочинів неповнолітніх»* доведено, що специфіка механізму вчинення неповнолітніми тяжких кримінальних правопорушень вимагає особливих процедур розслідування й напрацювання нових підходів до організації цієї роботи на всіх етапах діяльності слідчого.

Узагальнення результатів наукових досліджень засвідчує неповноцінність участі фахівців-психологів у кримінально-процесуальній діяльності, попри актуальну потребу в ній. Так, 97,4 % працівників слідчих підрозділів визначають доцільність залучення до процесу розслідування спеціаліста-психолога, 36,8 % з них вважають необхідним призначення та проведення судово-психологічної експертизи, 26,3 % – відчують потребу у взаємодії з консультантом-психологом, лише 2,6 % такої необхідності не мають. Кожен четвертий практичний працівник слідчих підрозділів констатує брак знань із дитячої психології, водночас лише 7,95 % респондентів залучали консультанта-психолога, 13,91 % – спеціаліста психолога, а 11,92 % призначали судово-психологічну експертизу неповнолітніх.

Сформульований слідчим прогноз поведінки, що не враховує попередньої діагностики особистості неповнолітнього, без знання його психологічних особливостей буде неточним або навіть хибним, передусім якщо йдеться про поведінку підлітка. Залучення психолога для оцінювання особистості неповнолітнього сприяє встановленню значущих у провадженні обставин шляхом аналізу всього спектру психічних явищ, іманентних підлітковому віку.

Подальша участь психолога в кримінальному провадженні найдоцільніша в процесі проведення допиту. Вона сприяє налагодженню психологічного контакту з допитуваним, обранню оптимальної тактики взаємодії з ним, урахуванню вікових особливостей вербалізації показань підозрюваного тощо. Необхідними умовами допиту є ввічливе та культурне звернення зрозумілою неповнолітньому мовою, рівний і спокійний тон.

Залучення фахівців-психологів має допомогти слідчому обрати ефективні прийоми та методи психологічного впливу. Зокрема, до методів психологічного впливу, що застосовують у слідчій діяльності, належать: переконання, зараження, навіювання, наслідування та маніпуляція, з яких допустимими під час розслідування злочинів, що вчинені неповнолітніми, є переконання та зараження. Навіювання можна застосовувати лише для того, щоб спонукати неповнолітнього говорити правду.

Типовими поведінковими стереотипами підлітків, які слід урахувати під час проведення допиту, є такі: опозиція, яка може трансформуватися в стійке протистояння, демонстрування небажання співпрацювати зі слідчим; імітація, що може виявлятися під час спілкування зі слідчим у формі брутальності, розв'язаності, надлишкового використання нецензурної лексики, кримінального сленгу; негативна імітація, за якої підліток прогнозовано може вдатися до інфантильної поведінки; компенсація та гіперкомпенсація, які виражаються в гоноровитості та пихатості, запереченні жалю через здійснене; емансипація, утіленням якої може бути перебільшене демонстрування «почуття дорослості», упевненості в контролі власного життя, виключності власної особистості; групування, що може виявлятися

в схибленому розумінні дружби та взаємодопомоги – небажанні давати правдиві свідчення про співучасників злочину, дотримання певного «кодексу честі».

Під час проведення допиту неповнолітніх суб'єктів тяжких насильницьких злочинів слід урахувувати особливості наявних у них акцентуацій епілептоїдно-збудливого й істероїдного типів. Контакт з епілептоїдним підлітком найдоцільніше встановлювати поза періодами афективного напруження, на початку бесіди, спонукаючи його виговоритися на одну з найцікавіших для нього тем, наприклад, про те, що він колекціонує і чим його колекція відрізняється від інших.

Визначальні риси істероїдного типу – загострений егоцентризм, прагнення бути в центрі уваги, викликати подив, захоплення. Такі підлітки поводяться зухвало, брешуть, мають виражену схильність до театральності, позування, хизування, надто завищену самооцінку, образливість. Викриття їхніх вигадок, висміювання призводять до гострих афективних реакцій.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено узагальнення та запропоновано нові шляхи вирішення теоретичних і практичних питань юридико-психологічної характеристики неповнолітніх осіб як суб'єктів тяжких насильницьких злочинів. Одержані наукові результати дають підстави для рекомендацій, висновків і пропозицій, що мають як теоретичне, так і прикладне значення. Найсуттєвішими з них є такі:

1. У найзагальнішому сенсі тяжкі насильницькі злочини проти життя та здоров'я особи – це сукупність умисних посягань, спрямованих на завдання шкоди фізичній і психічній цілісності жертви з метою заподіяння їй смерті або значного тілесного ушкодження. З огляду на зазначене, тяжкі насильницькі злочини, учинені неповнолітніми, – це насильницькі діяння, учинені дітьми віком від 14 до 18 років, у яких завдання шкоди життю та фізичному здоров'ю є безпосередньою та остаточною самодостатньою метою, а покарання за них передбачено у виді позбавлення волі на строк не більше, ніж десять років.

2. Заподіяння тяжких фізичних і психічних травм потерпілому під час учинення тяжких насильницьких злочинів свідчить про глибоку особистісну деформацію суб'єкта, сформованість у нього стійкої установки на агресивну поведінку та готовність завдавати збитку людям за зниженого рівня самоконтролю поведінки. Означені вади особистості формуються під впливом сукупності чинників: несприятливих умов соціалізації, психофізіологічних та індивідуально-психологічних, зокрема патохарактерологічних, особливостей. Серед суб'єктів, які вчиняють тяжкі насильницькі злочини, частка осіб із психопатичними порушеннями значно більша, порівняно із суб'єктами інших злочинних діянь. Проте фатальна схильність до вчинення злочину їм не властива: психічні аномалії є лише каталізатором взаємодії в механізмі злочинної поведінки за наявності інших чинників. Вони посилюють соціальну неадаптованість особи, неадекватність її реакцій, однак не визначають соціальної спрямованості її конкретних дій.

3. Неповноліття зумовлює відсутність сформованої правосвідомості через загальну інфантильність. Зрештою, підлітки ще не є цілком активними учасниками суспільних відносин. Саме тому в юридичному сенсі факт неповноліття суб'єкта

злочину враховують майже в усіх законодавствах світу як обов'язкову пом'якшувальну обставину. Водночас чинні вітчизняні та зарубіжні правові норми визнають однозначну необхідність застосування кримінального покарання неповнолітнього в разі вчинення ним тяжкого суспільно небезпечного діяння, передусім якщо воно загрожує найвищим цінностям – життю та здоров'ю громадян.

Здійснений компаративістський аналіз дає підстави констатувати, що у світовій практиці наявна однозначна правова традиція враховувати неповноліття під час призначення покарання. Особливий статус неповнолітнього засвідчує визнання нездатності такої особи цілком усвідомлювати, а отже і відповідати в повному обсязі за власні протиправні вчинки. Водночас «коливання» нижньої вікової межі настання кримінальної відповідальності в законодавствах різних країн світу є підтвердженням неврахування соціальних, соціально-психологічних та індивідуально-психологічних засад її законодавчого визначення.

4. Аналіз детермінант формування делінквентної спрямованості підлітків на вчинення тяжких насильницьких злочинів потребує розгляду як зовнішніх (екстринсивних), так і внутрішніх (інтринсивних) її компонентів. Зовнішніми детермінантами формування особистості неповнолітнього суб'єкта тяжкого насильницького злочину є: іманентні конкретному культурно-історичному періоду несприятливі суспільні процеси (соціально-економічна ситуація, особливості державної політики щодо захисту та підтримки неповнолітніх, атрибути діяльності засобів масової інформації); характеристики соціальних груп, до яких належить неповнолітній (етнічні та релігійні особливості, традиції, субкультура, соціальний статус, приналежність до певної референтної групи); специфіка мікросоціального середовища як найближчого оточення дитини (родина, друзі, знайомі). Внутрішніми детермінантами формування особистості неповнолітнього суб'єкта тяжкого насильницького злочину стають: спадково-біологічні й конституціональні передумови (як «сприятливе тло» мотиваційно-поведінкової деформації особистості); біологічні процеси (як чинники, що визначають силу та характер реакцій організму на будь-які впливи зовнішнього середовища); неузгодженості процесів статевого дозрівання, загального органічного розвитку та соціального формування особистості; межові психічні відхилення у вигляді акцентуацій (переважно епілептоїдно-збудливого й істероїдного типів) тощо.

5. Спеціальними психологічними знаннями слід вважати набуті особою, яку залучають до кримінального процесу як консультанта, спеціаліста чи експерта, під час навчання чи роботи за психологічними спеціальностями професійні знання про психічні закономірності розвитку людини, що можуть бути використані в кримінальному процесі для виконання завдань кримінального судочинства.

Залучення консультанта-психолога компенсує недостатню компетентність слідчого чи судді в галузі психології та дає змогу вивчити сутність кримінального провадження з різних позицій для прийняття адекватного рішення, ефективно спланувати, організувати та реалізувати кримінально-процесуальну діяльність за участю неповнолітнього підозрюваного. Підставою для залучення консультанта-психолога під час розслідування проваджень за участю неповнолітніх є потреба суб'єкта кримінально-процесуальної діяльності в отриманні фахової інформації

щодо широкого кола обставин і фактів, які належать до сфери вікової, соціальної, спеціальної психології тощо.

Участь спеціаліста-психолога в процесуальних діях має на меті отримання доказової інформації шляхом дослідження об'єктів, що є переважно результатом діяльності неповнолітнього суб'єкта тяжкого насильницького злочину. Спеціаліст-психолог може допомогти прослідкувати зв'язок (відношення), що виникає між суб'єктом (особою) й об'єктом (дійсністю, яка оточує суб'єкта). Такий зв'язок виявляється через психологічний акт, зміст якого охоплює інтелектуальний (пізнавальний), вольовий та емоційний аспекти.

Судово-психологічна експертиза – це ґрунтоване на спеціальних знаннях експерта-психолога дослідження вже зібраних у справі матеріалів для встановлення фактів, що не є очевидними. За її допомогою з'ясовують нові обставини, для виявлення яких було потрібно застосувати спеціальні знання психологічної галузі.

6. У ст. 485 КПК України зазначено, що під час досудового розслідування та судового розгляду кримінальних правопорушень, учинених неповнолітніми, має бути з'ясовано повні всебічні відомості про особу: її вік (число, місяць, рік народження), стан здоров'я та рівень розвитку, інші соціально-психологічні риси, які необхідно враховувати для індивідуалізації відповідальності чи обрання заходу виховного характеру. Тобто йдеться про обов'язковість проведення судово-психологічної експертизи неповнолітніх, оскільки встановлення в такого суб'єкта відхилення від нормального для його віку рівня особистісного розвитку може істотно вплинути на висновки кримінального провадження. Щонайперше це стосується тяжких насильницьких злочинів неповнолітніх.

У цій статті КПК України міститься перелік обставин для проведення експертизи щодо неповнолітніх, який не підлягає поширювальному тлумаченню. Водночас він не є вичерпним, не окреслює всіх значущих для кримінального провадження обставин щодо тяжких насильницьких злочинів неповнолітніх і не передбачає обов'язковості проведення судово-психологічної експертизи в кримінальному провадженні за цією категорією справ. Таким чином, поза межами цього принципового законодавчого припису залишився кластер психологічно насичених обставин тяжких насильницьких діянь неповнолітніх, який неодмінно має стати предметом усебічного, повного й неупередженого дослідження.

7. Ступінь ефективності проведення слідчих (розшукових) дій залежить від того, наскільки слідчий зміг достовірно вивчити та змодельовати поведінку неповнолітнього суб'єкта тяжкого насильницького злочину. Зазначеним слід пояснювати необхідність використання логічно побудованої схеми аналізу вивчення особистості неповнолітнього. Вона дає змогу зібрати широкий масив психологічно насиченої інформації, якісна інтерпретація якої неможлива без залучення психолога-консультанта або спеціаліста-психолога. Подальшим кроком залучення фахівців-психологів є підготовка, організація та проведення слідчих дій, найбільш психологічно інформативною з яких є допит неповнолітнього суб'єкта тяжкого насильницького злочину. Завдяки цьому можна оцінити та врахувати загальний рівень розвитку інтелекту, особливості сприймання, пам'яті й мислення, понятійний апарат, словниковий запас, специфіку менталітету, культури підлітка, зрештою – допомогти оцінити достовірність одержаних на допиті відомостей.

Для слідчого надзвичайно важливо знати, як поводитиметься неповнолітній підозрюваний під час проведення певної слідчої дії. Важливе значення має тлумачення фахівцем-психологом поведінкових стереотипів підлітків, а саме: опозиції, імітації, негативної імітації, компенсації та гіперкомпенсації, емансипації, групування.

8. Вирішальним у процесі розслідування тяжких насильницьких злочинів, учинених неповнолітнім, може стати звернення слідчого до суду задля проведення судово-психологічної експертизи. Як фізіологічний, так й інтелектуальний вік дитини може випереджати або відставати від тих показників, що мають відповідати їй хронологічному віку. Тому констатація відхилення від норми певного вікового періоду дає лише загальний орієнтир, однак не передбачає чіткої експертної оцінки. Поняття «відставання в психічному розвитку» не зводиться лише до інтелектуального недорозвинення, а охоплює також ознаки порушення, затримки особистісного розвитку. У досить простих ситуаціях неповнолітній може виявитися цілком адекватним, досить повно усвідомлювати свою мету, приймати рішення та діяти цілеспрямовано; в інших (складніших та/або динамічніших) ситуаціях він стає неспроможним до цього. Таким чином, вважаємо некоректним визначення перед психологом-експертом питань, що передбачають співвіднесення інтелектуального та паспортного віку неповнолітнього, який учинив тяжкий насильницький злочин. Вирішення питання про здатність підлітка нести кримінальну відповідальність перебуває не в площині визначення його інтелектуального віку, а пов'язане з виявленням його здатності в момент учинення інкримінованого йому діяння цілком усвідомлювати характер і значення власних дій та керувати ними.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Свириденко О. А. Кримінологіко-психологічна характеристика агресії у структурі насильницьких кримінальних правопорушень. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2015. № 2. С. 46–54.
2. Свириденко О. А. Юридико-психологічна характеристика насильства у підлітковому середовищі. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2015. Вип. 13. С. 12–22. (Серія «Юриспруденція»).
3. Свириденко О. А. Кримінально-правова та психологічна характеристика тяжких насильницьких злочинів, учинених неповнолітніми. *Юридична психологія*. 2015. № 2 (17). С. 37–44.
4. Свириденко О. А. Психологічна та кримінально-правова періодизація неповнолітнього віку. *Юридична психологія*. 2016. № 2 (19). С. 28–39.
5. Свириденко О. А. Individual and Psychological Determinants of Behavior of Juvenile Criminals Committed Grave Violent Crimes. *Юридична психологія*. 2017. № 1 (20). С. 54–61.
6. Свириденко Е. А. Дискуссионные вопросы судебно-психологической экспертизы несовершеннолетних, совершивших тяжкие насильственные преступления. *Право и Закон*. 2017. № 3. С. 67–72.
7. Свириденко О. А. Юридико-психологічна характеристика вікової періодизації неповноліття у вітчизняному та зарубіжному кримінальному праві.

V Харківські кримінально-правові читання : тези доп. наук.-практ. конф. (Харків, 12–13 трав. 2016 р.). Харків : Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, 2016. С. 255–258.

8. Свириденко О. А. Юридико-психологічна характеристика молодіжного віку. *Бочаровські читання* : матеріали наук.-практ. конф. (Харків, 18 берез. 2016 р.). Харків : Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2016. С. 190–193.

9. Свириденко О. А. Юридико-психологічна характеристика насильницьких злочинів. *Юридична психологія в Україні: здобутки та перспективи* : матеріали наук.-практ. конф. (Київ, 24 квіт. 2015 р.). Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2015. С. 174–178.

10. Свириденко О. А. Використання поліграфа як апаратного методу під час проведення судово-психологічних експертиз неповнолітніх суб'єктів тяжких насильницьких злочинів. *Використання поліграфу в правоохоронній діяльності: проблеми та перспективи* : матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 7–8 листоп. 2016 р.). Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2016. С. 146–151.

АНОТАЦІЯ

Свириденко О. А. Психолого-правова характеристика тяжких насильницьких злочинів, вчинених неповнолітніми. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 19.00.06 – юридична психологія. – Національна академія внутрішніх справ, Київ, 2018.

У дослідженні визначено, що тяжкі насильницькі злочини, учинені неповнолітніми, є насильницькими діяннями, учиненими дітьми віком від 14 до 18 років, у яких завдання шкоди життю та фізичному здоров'ю є безпосередньою та остаточною самодостатньою метою, а покарання за них передбачено у виді позбавлення волі на строк не більше, ніж десять років. Встановлено, що заподіяння тяжких фізичних і психічних травм потерпілому під час учинення тяжких насильницьких злочинів свідчить про глибоку особистісну деформацію суб'єкта, сформованість у нього стійкої установки на агресивну поведінку та готовність завдавати збитку людям за зниженого рівня самоконтролю поведінки.

Обґрунтовано, що для з'ясування детермінант формування делінквентної спрямованості підлітків на вчинення тяжких насильницьких злочинів необхідним є аналіз як зовнішніх (екстринсивних), так і внутрішніх (інтринсивних) її компонентів.

Доведено, що в процесі розслідування тяжких насильницьких злочинів, учинених неповнолітнім, важливим кроком є звернення слідчого до суду для проведення судово-психологічної експертизи, оскільки вирішення питання про здатність підлітка нести кримінальну відповідальність перебуває не в площині встановлення його інтелектуального віку, а пов'язане з виявленням його здатності в момент учинення інкримінованого йому діяння цілком усвідомлювати характер і значення власних дій та керувати ними.

Ключові слова: тяжкі насильницькі злочини, неповнолітні, детермінанти поведінки, спеціальні психологічні знання.

АННОТАЦИЯ

Свириденко Е. А. Психолого-правовая характеристика несовершеннолетнего как субъекта тяжкого насильственного преступления. – Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени кандидата юридических наук по специальности 19.00.06 – юридическая психология. – Национальная академия внутренних дел, Киев, 2018.

Исследование посвящено актуальной проблеме – психолого-правовой характеристике тяжких насильственных преступлений, совершенных несовершеннолетними. Определено, что тяжкие насильственные преступления, совершенные несовершеннолетними, – это насильственные деяния, совершенные детьми в возрасте от 14 до 18 лет, в которых причинение вреда жизни и физическому здоровью служит непосредственной и окончательной самодостаточной целью, а наказание за них предусмотрено в виде лишения свободы на срок не более десяти лет. Констатировано, что причинение тяжких физических и психических травм пострадавшему при совершении тяжких насильственных преступлений свидетельствует о глубокой личностной деформации субъекта, сформированности у него устойчивой установки на агрессивное поведение и готовность наносить ущерб людям при пониженном уровне самоконтроля поведения.

Осуществленный компаративистский анализ свидетельствует о том, что в мировой практике сформировалась однозначная правовая традиция учитывать несовершеннолетие при назначении наказания. Особый статус несовершеннолетнего подтверждает признание неспособности такого лица в полной мере осознавать, а значит и отвечать в полном объеме за собственные противоправные поступки. Обосновано, что для определения детерминант формирования делинквентной направленности подростков на совершение тяжких насильственных преступлений требуется рассмотрение как внешних (экстринсивных), так и внутренних (интринсивных) ее компонентов.

В ст. 485 УПК Украины отмечается, что во время досудебного расследования и судебного рассмотрения уголовных преступлений, совершенных несовершеннолетними, должны быть выяснены полные всесторонние сведения о личности: ее возраст (число, месяц, год рождения), состояние здоровья и уровень развития, другие социально-психологические черты, которые необходимо учитывать при индивидуализации ответственности или избрании меры воспитательного характера. Фактически речь идет об обязательности проведения судебно-психологической экспертизы несовершеннолетних, поскольку установление у данного субъекта отклонения от нормального для его возраста уровня личностного развития может существенно повлиять на выводы уголовного производства, в первую очередь – в контексте тяжких насильственных преступлений несовершеннолетних.

Доказано, что степень эффективности проведения следственных (розыскных) действий зависит от того, насколько следователь смог достоверно изучить и смоделировать поведение несовершеннолетнего субъекта тяжкого насильственного преступления. Указанным обусловлена необходимость использования логично

построенной схемы анализа изучения личности несовершеннолетнего. Она позволяет собрать широкий круг психологически насыщенной информации, качественная интерпретация которой невозможна без привлечения психолога-консультанта или специалиста-психолога. Следующим шагом привлечения специалистов-психологов являются подготовка, организация и проведение следственных действий, наиболее психологически информативным из которых выступает допрос несовершеннолетнего субъекта тяжкого насильственного преступления.

Важным шагом в процессе расследования тяжких насильственных преступлений, совершенных несовершеннолетним, является обращение следователя в суд для проведения судебно-психологической экспертизы. Решение вопроса о способности подростка нести уголовную ответственность пребывает не в плоскости определения его интеллектуального возраста, а связано с выявлением его способности в момент совершения инкриминируемого ему деяния в полной мере осознавать характер и значение своих действий и руководить ими.

Ключевые слова: тяжкие насильственные преступления, несовершеннолетние, детерминанты поведения, специальные психологические знания.

ANNOTATION

Sviridenko O. A. Psychological and legal characteristics of a minor as a subject of a violent crime. – Manuscript.

Thesis for the degree of Candidate of Juridical Sciences, specialty 19.00.06 – legal psychology. – National Academy of Internal Affairs, Kiev, 2018.

The study is devoted to the actual problem today - the psychological and legal characterization of violent crimes committed by minors. It is determined that violent crimes committed by minors are violent acts committed by children aged 14 to 18 years in which harm to life and physical health is a direct and final self-sufficient goal, and the punishment for which is provided for in the form of deprivation of liberty on term is not more than ten years. The infliction of serious physical and mental trauma to the victim in the commission of violent crimes testifies to the profound personal deformation of the subject, the formation of a stable attitude towards aggressive behavior and the willingness to inflict damage on people with a lower level of self-control of behavior.

An analysis of the determinants of the delinquent orientation of adolescents on the commission of serious violent crimes requires consideration of both external (extrinsic) and internal (intrinsic) components.

The decision on the ability of a teenager to bear criminal responsibility does not lie in the plane of establishing his intellectual age, but is associated with the identification of his ability at the time of the incriminated act to fully understand the nature and significance of his actions and guide them.

Key words: grave violent crimes, minors, determinants of behavior, special psychological knowledge.